

Kas populismi kasv on osa Euroopa demokraatiast või ohustab seda?

Sissejuhatus

Viimastel aastatel on populismist saanud Euroopa poliitilistes aruteludes märkimisväärselt oluline mõiste. Nii parem- kui ka vasakpoolsed kasutavad seda oma rivaalide needmiseks ja halba valgusesse seadmiseks, see on saatnud nii Brexiti ja massilise rände vastast liikumist kui ka 2017. aasta valimisi Prantsusmaal ja Saksamaal. Spetsialistid on viimastel aastatel hakanud täpsemalt uurima, kas populismi kasv võib ohustada Euroopa Liidu alustala, demokraatiat. Siinses essees käsitletakse sedasama küsimust. Esmalt arutletakse Euroopa demokraatia ja populismi määratluse üle. Seejärel kirjeldatakse demagoogia ja populismi seost ning tuuakse ajalooline näide populismi kohta Euroopas. Pärast seda analüüsitakse praegust poliitilist kliimat Euroopas populismi kontekstis ning viimaks tehakse järeldus, mis ulatuses on populism osa Euroopa demokraatiast ja mil määral see demokraatiat ohustab.

Euroopa demokraatia ja populismi määratlus 21. sajandil

Demokraatia kui valitsemis- ja ühiskonnavorm on mingil kujul eksisteerinud juba alates Antiik-Kreekast. Selle valitsemisvormi puhul saavad riigi kodanikud ise seaduste üle hääletada või endale esindajad valida. Praegusel sajandil on Euroopa demokraatia peamiselt esindusdemokraatia konkreetsete seadustega, mis käsitlevad ajakirjandusvabadust ja võimude lahususe põhimõtet. Euroopa Liit eeldab liikmesriikideks astujatelt demokraatlikku riigikorda, kuigi neil pole selle kohta täpset määratlust. Vähemalt peavad liikmesriikides korrapäraselt toimuma turvalised ja õiglasel valimised ning sõnavabadus peab olema kaitstud seadustega.

Populism on laialdaselt kasutatav mõiste ja sellel on samuti sama palju määratlusi, mida on raske piiritleda. Enne kui üldse proovida analüüsida populismi, mis Euroopas praegu valitseb, peab mõistma kõiki selle määratlusvariante. Enamik Euroopa populistlikke erakondi on parempoolsed ning tugevalt vastu sisserändele ja ebatraditsioonilisele perekonnale. ELi liikmesriikides on loodud

suur hulk uusi erakondi, keda meedia süüdistab populismis, ja paljud on väljendanud muret populismi kasvu pärast.

Samas ei ole ühist arusaama sellest, mida populism tähendab. Populism jagatakse tegelikult tihti kolme kategooriasse: populism kui ideoloogia, populism kui diskursiivne stiil ja populism kui poliitiline strateegia. Populismi kui ideoloogiat on täpsemalt uurinud politoloog Cas Mudde. Ta kirjeldab populismi õhukese ideoloogiana (*thin-centered ideology*), mis jagab inimesed nn tavalisteks inimesteks ja korrumppeerunud eliidiks. Samuti väidab ta, et kuna populism on õhuke, on selle sisukamaks muutmiseks vaja seda kombineerida mõne teise ideoloogiaga. See tähendab, et populismi tunnuseid leidub terve poliitilise spektri ulatuses, kuna populism ei ole seotud ühe kindla arusaamaga sellest, milline on ideaalne majandus- või sotsiaalhoolekandesüsteem. Teised politoloogid on väitnud, et populism on eelkõige poliitiline diskursus, mida iseloomustavad lihtsakoelised loosungid. Arvatakse, et selle eesmärk on luua ühtsus nende vahel, kes tunnevad end peavoolu poliitilistest aruteludest kõrvalejätetuna, ning jagada avalikkus marginaliseerituks ja eliidiks. Populismi on nähtud ka kui poliitilist strateegiat, viisi saavutada üldsuse toetus poliitiliselt või majanduslikult keerulisel ajal. Professor Argandona IESE ärikoolist väidab, et tegelikult on see strateegia, mida kõik erakonnad ühel hetkel kasutavad. Miks? Vastus on lihtne – populism mõjub avalikkusele värskendava muutusena probleemides süüdistatava korrumppeerunud eliidi asemel ja aitab nii võita poliitilist populaarsust.

On oluline märkida, et need kolm määratlust ei välista üksteist. Olenevalt analüüsija vaatenurgast võib populism olla üks, teine või kõik kolm esitatud määratlust, kuna neil kõigil on ühine nimetaja – ühiskonna jagamine üheks homogeenseks ja teiseks antagonistlikuks üksuseks, et võita avalikkuse toetus. Ükskõik kas see on poliitiline ideoloogia, diskursus või strateegia, on see alati prantsuse, türki, briti vm rahva väidetava tõelise vaikiva enamuse ainuke esindaja. Populismi ideed põhinevad häälteenamusel – see, mille poolt hääletab üle 50% kodanikest, tuleb seadustada. See tundub demokraatlikus riigis sobilik, kuna demokraatia põhineb rahva esindatusel, kuid kas demokraatia ei peaks kaitsma kõikide (sh vähemuste), mitte üksnes enamuse õigusi?

Tähendused Euroopas

Euroopas on sõnal „populist“ sagedamini negatiivne tähendus. Poliitilise vastuseisu ajal kleebitakse see silt külge peaaegu kõigile, kellega ollakse eri arvamusel, et näidata neid kui kedagi, keda ei saa tõsiselt võtta. Näiteks väitis Ühendkuningriigi Iseseisvuspartei (UKIP) liige Nigel Farage Euroopa Parlamendi 2011. aasta 10. mai debatil, et José Manuel Barroso oli öelnud järgmist: „Need, kes hääletavad referendumil ELi kuulumise vastu, on populistid; need, kes tahavad kontrollida oma piiri, on populistid.“ Farage andis seejärel Barrosole teada, et tema arvates on tegelikud populistid demokraadid. Kuna populismil on Euroopas nii tugev negatiivne tähendus, riskib iga populismiga seostatav poliitik oma populaarsusega, mis selgitab meeletult katseid selliseid süüdistusi eitada ja nimetada hoopis oma rivaali populistiks. Sellepärast on vasakpoolsele erakonnale äärmiselt kasulik, kui parempoolset erakonda nähakse populistlikuna (ja vastupidi), kuna see vähendab vastaskandidaadi usaldusväarsust.

Miks see nii on, kui mainitud määratlustes on ühine arusaam, et rahva kaitsmiseks peab eliit oma tegude eest vastutama? Seda küll, kuid populism on tihti seotud demagoogiaga, mille lihtsustatud seletus on eksitada inimesi nende hirme ja soove ära kasutades. Poliitilise ja majandusliku ebakindluse ajal, kui valitsus on ebastabiilne ning rahvas otsib päästjat, võib see olla väga väärtuslik poliitiline tööriist. Hea näide selle kohta on Saksamaa ülemaailmse majanduskriisi ehk suure depressiooni ajal.

Hitleri Natsionaalsotsialistliku Saksa Töölispartei (NSDAP) populaarsus tõusis järsult: 2,6%-lt 1928. aastal 37,3%-ni 1932. aasta Reichstagi valimistel. See tulemus on seotud ülemaailmse majanduskriisiga, mis põhjustas töötust ja usaldamatust valitsuse vastu ning mis on kui õpikunäide sobiva pinnase kohta populismi kasvamiseks. Inimeste hirme kasutati ära, et süüdistada juute ja kommuniste kõigis Saksamaa probleemides, kuna nad olid osa eespool mainitud korrumppeerunud eliidist. Natsipropagandas süüdistatigi Saksamaa majanduskriisi ja 20. sajandi poliitilise kokkukukkumise eest ainsana juudi rahvusest kommuniste. See olukord arenes kiiresti üheks julmimaks diktatuuriks, mida maailmas nähtud ning millega kaasnes kahe kolmandiku Euroopa juutide tapmine ja ohvriterohkeim sõda inimajaloos. Ehk ei ole see imeks pandav, et populismi kasv muudab Euroopa närviliseks. On see aga põhjendatud ja kas me ei peaks minevikust juba lahti laskma?

Praegune poliitiline kliima Euroopas populismi kontekstis

2016. ja 2017. aastal on Euroopas toimunud palju poliitilisi sündmusi, mis on siinse teema jaoks olulised. Populismi üle arutletakse seoses Brexiti referendumi ning Prantsusmaa ja Saksamaa presidendivalimistega, mis on kõik maailma omal moel šokeerinud. Ühendkuningriigi EList lahkumise pooldajate kampaaniat on palju kritiseeritud demagoogia pärast, eriti alusetut väidet, et pärast EList lahkumist saab Suurbritannia investeerida riiklikusse tervishoiusüsteemi lisaks 350 miljonit naela nädalas. Nüüd, kui artikkel 50 on algatatud, on Briti peaminister Theresa May öelnud, et ta ei saa pärast Brexiti lisainvesteeringuid tervishoiusüsteemi tagada, mis tõestab, et sellel väitel polnud mingit alust. Nüüd on aga hilja oma häält muuta ja mõni inimene koguni tunneb, et talle on valetatud. Nii absurdne ja populistlik, kui 350 miljoni naela väide ka ei olnud, oli see lihtne ja arusaadav kasu EList lahkumisest. See oli suunatud neile, kellel on puudulik ligipääs riikliku tervishoiusüsteemi abile, ja võimendas ideed, et Briti sotsiaalse heaolu probleemid on põhjustatud vaid ELi liikmesusest. UKIP on tuntud oma populistlike meetodite poolest, mille tagajärjeks on üks suurimaid poliitilisi üllatusi 21. sajandi Euroopas ja pinged Euroopa Liidus.

Kümme kuud hiljem, Prantsusmaa presidendivalimiste ajal, oodati Marine Le Peni paremäärmusliku Rahvusriinde edu ühel või teisel viisil. Pärast viimaste aastate terrorirünnakuid ja töötuse kasvu paistis, et prantslased tahavad hoopis teistsugust liidrit. Brexit on näidanud, et poliitilise korrektsuse reegleid saab kergesti eirata ning on kasulik esitleda end kui praeguse valitsuse ja *establishment*'i vastast. Rahvusriinde juht Marine Le Pen konkureeris valimiste viimases voorus Emmanuel Macroniga ja sai 32% rahva häältest Macroni võidetud 68% vastu. Seekord ei piisanud prantslastele lubadustest korraldada referendum ELi liikmesuse küsimuses, karmistada sisserändepoliitikat ja seada Prantsusmaa esikohale (mida iganes see tähendab). Katse saavutada poliitiline võim, kasutades ära inimeste hirme, mis olid tekkinud seoses ELi liikmesusega kaasneva kohustusega võtta vastu sisserändajaid ja seoses islami terrorismiga, seekord ei õnnestunud, kuid saavutanud 32% valijate häältest, tõestas Marine Le Pen, et tema partei on jõud, millega peab arvestama.

Saksamaa Bundestagi valimised olid samuti üsna üllatavad. Kuigi vasaktsentristlik liit võitis kõige rohkem hääli, sai kolmanda tulemusega Bundestagi ka paremäärmuslik AfD (Alternatiiv Saksamaale), mis mõjus Saksamaa poliitikas šokina, kuna AfD on tuntud kui Merkeli liberaalse rände- ja majanduspoliitika tugev vastane. Ka nende suhtlusviis on väga populistlik ning rõhub

hirmudele Saksa ühiskonnas, sh kontrolli alt väljunud sisserändele, kuritegevuse suurenemisele ja sellele, et kohalike sakslaste eest ei kanta piisavalt hoolt. Kuigi AfD ei saavutanud enamust, debüteerivad nad parlamendis suuruselt kolmanda erakonnana (erakordselt kiire edu), mis on, nagu varem mainitud, populismile omane. Uued tulijad, kes pole varem poliitikaga tegelenud ega riigiaparaadis töötanud, meeldivad tavainimestena, mitte salatseva korrumppeerunud eliidina, rahvale tõenäoliselt rohkem ja seega täidavad populismi kirjutamata reeglit. AfD on ka väga noor erakond, mis loodi 2013. aasta aprillis, ning pakub uusi ja värskeid ideid, mis meeldivad valitsevast poliitilisest kliimast tüdinenud üldsusele. Nende pääsemine parlamenti on kindlasti üks märkimisväärsemaid sündmusi Euroopa poliitikas 2017. aastal.

Populism demokraatia kontekstis

Olles uurinud, mida populism tegelikult tähendab, tuleb pöörduda tagasi siinse essee algse küsimuse juurde, kas populism ohustab Euroopa demokraatiat. See on intrigeeriv ja väga tähtis küsimus, sest demokraatia on ju üks Euroopa Liidu ning üleüldse kogu Euroopa alustalasisid. Kaheksakümnendate teises pooles ja üheksakümnendate alguses kasutati populismi laialdaselt revolutsioonilise meetodina okupeeritud Nõukogude Liidu riikides, et julgustada inimesi rõhumisele vastu seisma. Keegi ei vaielnud tunde selle üle, milline peaks olema tulevase iseseisva riigi poliitika, parlamendi struktuur või üldse millegi korraldus. Tähtis oli vabaneda rõhujatest, sest enamik inimesi ei soovinud elada nõukogude võimu all. Pärast Nõukogude Liidust vabanemist oleks kõik palju parem, sest ühelgi riigil ei saa olla helget tulevikku Nõukogude Liidus. Siinkohal saab tõmmata paralleeli 21. sajandi populismi narratiiviga. Populistlikud parteid paistavad alati rõhutavat seda, et praegu on tähtis vabaneda rõhujatest, sest enamik inimesi ei soovi elada globalistide, eliidi või sisserände pooldajate võimu all. Pärast korrumppeerunud eliidist vabanemist on kõik kindlasti palju parem, sest ühelgi riigil pole helget tulevikku globalistide, eliidi või sisserände pooldajate võimu all. Huvitav, kas pole? Nõukogude Liidu lagunemise järel anti suuri lubadusi, inimestele anti lootust ja tulevik, mida oodata. Polnud tähtis, et kõik ei vastanud tõele, oluline oli koguda piisavalt inimesi planeedi ühe võimsaima režiimi kukutamiseks. Nüüd, 26 aastat hiljem, on enamik Euroopa endisi Nõukogude Liidu riike täieliku või vigase demokraatiaga, Ukrainas on hübriidrežiim ja Valgevenes autoritaarne režiim. Veelgi enam, demokraatlikes

riikides on tugevad demokraatlikud institutsioonid ja on tagatud sõnavabadus. Niisiis, populism aitab riike demokraatiale lähemale, kas pole?

Määratluse järgi küll. Professor Ghita Ionescu sõnul populistlik liikumine kummardab rahvast. Rahva tahe ja kõikide kaasamine on demokraatia põhialus. Kellegi arvamuse kõrvalejätmine, kuna see võib olla solvav, on vastuolus sõnavabaduse reeglitega. Kuna populistid jäetakse tihti kõrvale, on vabadus ületada poliitilise korrektsuse piirid sageli üks peamisi probleeme, mis populistid tõstatavad. Populism pakub ka vaadete mitmekesisust. Politoloog dr Kaltwasser on öelnud, et populistlik poliitika pakub alternatiivi teatud piirkonnas olevatele pingetele, andes hääle neile, kelle arvamust on varem nimetatud poliitiliselt ebakorrektsuks. Populism kaasab tihti ka inimesi eri ühiskonnaklassidest ja vanuserühmadest ning kuna nende majanduspoliitika on üsna üldine, ei diskrimineeri nad kedagi majandusliku olukorra tõttu. Veelgi enam, kuna populistid rõhutavad alati rahva juhitud, mitte elukutseliste poliitikute, tõelise demokraatia tähtsust, kutsuvad nad peaaegu alati üles korraldama referendumeid, et anda platvorm neile, kes pole valitseva korruga rahul. Tundub, et populism on tähtis osa demokraatiast, kas pole?

Mitte nii kiiresti! Sellel peab ju olema põhjus, miks Euroopa Ülemkogu eesistuja Herman Van Rompuy nimetas 2010. aastal populismi suurimaks ohuks Euroopale. Kuigi populism võib olla kasulik olukordades, kus valitsus pole ühele ühiskonnarühmale pikka aega tähelepanu pööranud, või kriisi ajal, kui otsuseid tuleb teha rahva toetusel kiiresti, on populismil oma vead. Nagu varem mainitud, keskendub Euroopa populism enamuse vajadustele, jättes kõrvale vähemused. Populistlikud poliitikud jätavad tavaliselt vähemuste mured kõrvale, kuna vähemused pole osa nende peamistest valijatest ja seega pole nad ka prioriteet. Kas ei ole aga demokraatliku ühiskonna alus just inimeste õiguste ja heaolu kaitsmine, olenemata sellest, kas nad on enamuse või vähemuse esindajad? Definitsiooni järgi on demokraatias kõik võrdsed, aga populismi tõrjuva olemuse tõttu on selle võimule tõusmine demokraatlikus riigis libe tee. LGBT õiguste olukord võib kiiresti halveneda, rändepoliitikat võidakse karmistada ja usuvabadust piirata, kuna need on küsimused, mis ei puuduta enamust. Vähemuste esindajaid võidakse isegi lugeda korrumppeerunud eliidi hulka. Näiteks on Eesti Konservatiivse Rahvaerakonna liikmed korduvalt viidanud, et valitsus toetab gei- ja lesbipaare rohkem kui traditsioonilisi perekondi, ning on süüdistanud valitsust nn geipropaganda toetamises. See näitab, et kuigi Euroopa paremäärmuslikel populistidel on võime inimesi teatava määranii ühendada (ja suurel hulgal Ladina-Ameerikas!), nad siiski lõhestavad ühiskonda –

ühendatakse rühm nn tõelisi, tavalisi inimesi ja tõugatakse eemale teine, nn korrumppeerunud eliidi rühm. Veelgi enam, populism valitsuses võib kiiresti muuta ebastabiilseks demokraatlikud institutsioonid ja riigiasutused, nt haridussüsteemi, meedia või riigi ülemkohtu, mis tihti vastutab riigipea asjatundlikkuse ja põhiseaduse järgimise eest. Silvio Berlusconi juhtumil Itaalias on populistlikel parteidel suur roll selles, kuidas teatud kohtuasju meedias kajastatakse, mis rikub demokraatliku ühiskonna meediavabaduse põhimõtet. Pärast riigipöördekatset Türgis arreteeriti umbes 2000 prokuröri ja kohtunikku hoolimata sellest, et nende osalemise kohta polnud tõendeid, 179 meediaväljaannet suleti ning üle 21 000 haridustöötaja vallandati. Türgi paremäärmuslik populistlik valitsus on peaaegu aasta olnud avalikkuse tähelepanu all kampaania tõttu muuta põhiseadust nii, et presidendil oleks rohkem võimu. See näitab, et populism võib võimul olles osutada ohtlikuks demokraatlikele institutsioonidele, eriti ebakindla demokraatia korral.

Tundub, et siin mängib rolli kaks väga erinevat tegurit: populismi on kasutatud demokraatia saavutamiseks ja see võib tagada demokraatias kõigiga arvestamise, kuid see võib ka kahjustada vähemuste õigusi ja mittevalitavaid demokraatlikke institutsioone. Nende tegurite peamine erinevus on see, et eespool mainitud populismi positiivset mõju näeb peaaegu eranditult siis, kui populism on opositsioonis. Populistlikud parteid juhivad tähelepanu küsimustele, millega võib olla ebamugav tegeleda, nt inimeste vastuseis sisserändele, ega lase nendest mööda vaadata. Kuna aga tundub, et populistlikud erakonnad inimestele meeldivad, on tõenäoline, et nende toetus suureneb ja neist saavad valitsuse liikmed või isegi suurim erakond riigis. Kuna populismi üks põhiideid on kaitsta rahvast eespool mainitud korrumppeerunud eliidi eest, näeb populistliku valitsusega riikides tihti omamoodi puhastust, kui püütakse vabaneda väidetavalt korrumppeerunud kohtunikest, eksitavast meediast või ajuloputust tegevatest haridustöötajatest. See vaigistab opositsiooni ja tekitab hirmu. Üks probleeme on ka see, et otsuseid tehakse tihti juhtpoliitiku äranägemise järgi, mis suurendab korrupsiooniriski. Korrupsioon kindlasti õhnestab demokraatiat ja demokraatlikke institutsioone.

Kokkuvõte

Seetõttu võib öelda, et populism võib opositsioonis olles edendada avalikku arutelu, lisades demokraatiasse eri arvamusi. Populistlikud erakonnad aitavad juhtida tähelepanu ebamugavatele teemadele, millega on keeruline tegeleda. Populistlikud parteid valitsuses suurendavad aga ohtu mittevalitavate demokraatlike institutsioonide sõltumatusele, mis omakorda suurendab korrupsiooni esinemise võimalust. Populism on äärmiselt keeruline poliitiline nähtus, mis tundub eri vormides esinevat igal pool, mis omakorda raskendab selle analüüsimist. Kasutades nii ajaloolisi kui ka hiljutisemaid näiteid, on siiski võimalik teha järeldusi populismi kasulike omaduste ja tagajärgede kohta demokraatlikus ühiskonnas. Kogutud teabe põhjal järeldan, et opositsioonis olev populism on Euroopa demokraatlikus ühiskonnas kasulik ja isegi hädavajalik praeguses muutavas poliitikas. See aitab juhtida valitsuse tähelepanu rühmadele ja arvamustele, mida nad on varem eiranud, ning edendada avalikku arutelu eri vaadetega. Populistlike erakondade tõus võimule toob aga kaasa tagajärjed, mis kaaluvad üles nende positiivse mõju, kuna populism jagab inimesed tavainimesteks ja korrumppeerunud eliidiks, peab vähemuste õigusi vähem oluliseks ning tõenäoliselt õõnestab demokraatlikke institutsioone. On tähtis jätkata populismi mõjude uurimist, et Euroopa riikides ei tekiks 1930. aastate Saksamaaga sarnane olukord.

Viited:

Algan, Yann, et al. „European Trust Crisis and the Rise of Populism.“ Brookings, Brookings Institution, 8 Sept. 2017, www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/09/4_alganetal.pdf. K lastatud 5.11.2017

Arter, David. „The Breakthrough of Another West European Populist Radical Right Party? The Case of the True Finns.“ Government and Opposition, vol. 45, no. 4, Oct. 2010, pp. 484-504. Wiley Online Library, onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1477-7053.2010.01321.x/abstract. K lastatud 5.11.2017

Bobba, Giuliano. „Four lessons that Italy’s experience with populism can provide for the rest of Europe.“ The London School of Economics and Science, blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/08/28/italy-populism-berlusconi-lessons/. K lastatud 9.11.2017

The Economist. „What's gone wrong with democracy“ The Economist, Economist Newspaper, www.economist.com/news/essays/21596796-democracy-was-most-successful-political-idea-20th-century-why-has-it-run-trouble-and-what-can-be-do. K lastatud 9.11.2017

The Economist Intelligence Unit. „Democracy Index 2016.“ The Economist, Economist Newspaper, www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2016. K lastatud 9.11.2017

Enyedi, Zsolt, et al. „Five views: Is populism really a threat to democracy?“ The London School of Economics and Political Science, blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/07/24/is-populism-really-a-threat-to-democracy/. K lastatud 9.11.2017

Gidron, Noam, and Bart Bonikowski. „Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda.“ Harvard Scholars, Harvard University, 2013, scholar.harvard.edu/files/gidron_bonikowski_populismlitreview_2013.pdf. K lastatud 9.11.2017

IESE Business School. „Why Populism Is Rising And How To Combat It.“ Forbes, Forbes Media, 24 Jan. 2017, www.forbes.com/sites/iese/2017/01/24/why-populism-is-rising-and-how-to-combat-it/#797dfa281d44. K lastatud 9.11.2017

"Independence." Courts and Tribunals Judiciary, Judiciary, www.judiciary.gov.uk/about-the-judiciary/the-judiciary-the-government-and-the-constitution/jud-acc-ind/independence/. K lastatud 9.11.2017

Mounk, Yascha. "European Disunion." New Republic, 19 July 2017, newrepublic.com/article/143604/european-disunion-rise-populist-movements-means-democracy. K lastatud 9.11.2017

Mudde, Cas. "Populism isn’t dead. Here are five things you need to know about it." The Guardian, Guardian News and Media, 7 July 2017, www.theguardian.com/commentisfree/2017/jul/07/populism-dead-european-victories-centrists. K lastatud 9.11.2017

Said-Moorhouse, Lauren. "This is how many people Turkey has arrested since the failed coup." CNN, Turner Broadcasting System, 13 Aug. 2016, edition.cnn.com/2016/07/29/europe/turkey-post-coup-arrest-numbers/index.html. K lastatud 9.11.2017

Shuster, Simon. "Europe's Populist Revolt." Time, 2016, time.com/time-person-of-the-year-populism/. K lastatud 9.11.2017

United States Holocaust Memorial Museum. "Jewish Population of Europe in 1945." United States Holocaust Memorial Museum, www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005687. K lastatud 9.11.2017